

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:3 • 2011

Bergsmän i industrialiseringens tidevarv

GÖRAN RYDÉN* *Uppsala universitet*

Linus Karlsson, *Bergsmän och tackjärnspatroner: perspektiv på industrialiseringsprocessen 1810–1900*, (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2010). 288 s. (Summary in English: [untitled].)

Det fanns en tid då det kan tyckas som om all forskning om den svenska ekonomiska och sociala utvecklingen från medeltiden och fram till det tidiga 1900-talet på något sätt var relaterad till bergsbruket. Betydande forskare som Karl-Gustav Hildebrand, Eli Heckscher, Artur Attman med flera författade omfattande monografier och bidrog därmed till att befästa bilden av Sverige som ett land som byggdes på den fasta grunden av rika malmtillgångar och ändlösa skogar. Man kan hävda att en kulmen nåddes med publiceringen av fembandsverket *Fagerstabrukens historia* (1957–1959), som inte endast behandlade de bruk som kom att tillhöra Fagerstakoncernen utan även innehöll en omfattande skildring av hela den svenska järnhanteringen. Därefter klingade trenden av, och ny forskning kunde gradvis måla upp en mer mångfacetterad bild av den svenska utvecklingen. Från slutet av 1970-talet märks dock åter ett ökat intresse för det svenska bergsbrukets historia, dock med en kraftigt förändrad infallsvinkel. Nya studier betonade inte längre bruken som företag utan undersökte i stället dess innevånare och arbetare. Flera undersökningar från 1980-talet och det tidiga 1990-talet behandlade arbetsförhållanden, familjeförhållanden, skuldsättning och inre konflikter.¹

Trots de stora skillnader som föreligger mellan studier från dessa bägge faser i forskningen kan man hävda att det finns en klar likhet, och den utgörs av fokuseringen på bruken som social och ekonomisk företeelse. I ett

* Fakultetsopponent

1. För en genomgång av detta forskningsläge, se Karl-Gustaf Hildebrand, "Gammalt och nytt i det svenska järnets historia: en översikt över fem årtionden", *Dædalus: Tekniska museets årsbok* 65 (1997); Anders Florén & Göran Rydén, *Arbete, hushåll och region: tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen* (Uppsala 1992).

avseende finns det en uppenbar förklaring till denna inskränkning: ett näst intill oändligt källmaterial har underlättat forskningen, men fokuseringen har även inneburit att viktiga aspekter av näringen har hamnat i skymundan. Man kan tala om två större områden som hamnat i brukens skugga, och dessa är bergsmännens situation samt gruvhanterings utveckling. Vad beträffar det första området så kan detta tyckas som en liten överdrift, då studier av bland annat Maths Isacson, Maria Sjöberg, Ture Omberg samt Rickard Ringmar något rättat till skevheten, men vad gäller livet och aktiviteterna kring gruvorna gäller fortfarande ett forskningens skymningsland. Det bör samtidigt betonas att bergsmännens roll i just gruvbrytningen länge var mycket betydande, och att dessa bägge fält till stor del ligger omlott i förhållande till varandra.

Delvis kan man hävda att även den andra fasen i studiet av det svenska bergsbruket klingade av, och förhållandevis få analyser av det svenska järnet har publicerats under de senaste två decennierna. Det är därför desto mer glädjande att kunna konstatera att med Linus Karlssons avhandling om bergsmännen i Lekebergslagen så tar forskningen ånyo spjörn mot utvecklingen av den näring som länge var landets viktigaste exportnäring. Det är möjligt att hävda att författaren har som ambition att plocka aspekter från de bägge föregående faserna. Till exempel tas en utgångspunkt i diskussionen hos Heckscher och Hildebrand om en nationell arbetsdelning kring järnets framställning med en växande export som målet, men där finns även mer mikroorienterade utgångspunkter som mer hämtar näring från till exempel Maria Sjöbergs undersökning av bergsmännen i Saxe.

Emellertid skall det omgående sägas att Karlsson främst hämtar sin inspiration från den forskning som gjordes under 1980-talet, och att det är den sociala omdaning av Sverige i samband med industrialiseringen som är författarens främsta fokus; avhandlingen kan i många avseenden läsas som en direkt fortsättning på den forskning som pågick för 20 år sedan. Detta är om inte annat mycket tydligt i den teoretiska genomgången i avhandlingens första kapitel, som främst bygger på diskussionen kring begreppet proto-industrialisering och den gradvisa utvecklingen av ett industrisamhälle ur ett äldre agrarsamhälle. Författaren inleder med att slå fast att de svenska bergsmännen tillhörde bondeståndet i ett Sverige som byggde på utfärdandet av privilegier. För gruppen av bergsbrukande bönder i Bergslagen innebar detta särskilda rättigheter, skyldigheter, befogenheter och friheter. Efter 1649, med utfärdandet av Jernbergsordningen, skulle med bergsman förstås medlemmar av allmogen som innehade ett hemman vid malmberg och som brukade gruva och hytta. Bergsmannen betalade även skatt till kronan. Under 1800-talet kom dock detta samhälle att gradvist falla sönder, och således kom bergsmannens position i samhället också att förändras.

År 1810 upphävdes den rättighet som genom lagstiftningen tydligt länkade vissa jordtyper till vissa privilegierade sociala grupper. Karlsson talar om två sammanhängande processer som påverkade bergsmännens position: dels differentieringsprocessen, eller hur gruppen bergsmän gradvist skiktades, och dels penetreringsprocessen, eller hur andra grupper övertog bergsmännens hemman eller anläggningar. Avhandlingens syfte blir på basis av denna diskussion att undersöka vad som hände med bergsmännen och deras hemman efter 1810, när bergsmännen inte längre var skyddade "från marknadens krafter" (s. 22).

I detta kraftfält placerar författaren sin egen studie av Lekebergslagen i Närke. Avhandlingen utgår från vad som kallas en "komparativ mikrohistorisk metod", och Karlsson avser att undersöka bergsmännen i relation till utvecklingen av regionens jordbruk, malmförsörjningen, creditsystemet samt marknaderna för träkol och tackjärn. Målsättningen är att studera "länken mellan agrara och handelsmässiga förutsättningar. Det vill säga, den vetter mot än så länge utforskade länkar mellan differentiering och penetration när det gäller den svenska järnhanteringen." (s. 29f.) I avhandlingens andra kapitel beskrivs översiktligt Lekebergslagen, en bergslag med medeltida anor. Där fanns skogar, åkermark samt berg med gruvor, och från 1600-talet utvecklades regionen med allt fler hyttor. Därefter minskade antalet hyttor, från 20 vid mitten av 1600-talet till fem 1820. Med 1800-talets början gav regionens gruvor inte längre tillräckligt med malm och regionens bergsmän kompenserade detta med malm från den näraliggande Nora bergslag. Författarens analys bygger på de fem kvarvarande hyttorna: de tre bergsmanshyttorna Mullhyttan, Vekhyttan och Klunkhyttan samt de bägge brukshyttorna Björkhyttan och Ymningshyttan.

I avhandlingens tredje kapitel tar sig författaren an brukens penetration av bergsmännens hyttor och gruvor. Det översiktliga ramverket betonar att bruken under denna period ställdes inför ett antal externa problem. Ett av dessa var att kraven på järnets kvalitet ökade och att detta skulle åtgärdas med uppförandet av egna hyttor eller genom att andelar köptes upp i bergsmännens hyttor. Båda dessa processer hade tagit sin början redan under 1700-talet, men trots detta konstateras att "bergsmännen ägde en klar majoritet av bergsmansjorden inom de studerade hyttelagen såväl år 1823 som år 1860" (s. 75). Vad gäller ägandet till gruvorna så konstateras först att forskningen kring detta inte alls är lika långt kommen som för övriga delar av järnhanteringen. Sedan pekar författaren på att gruvbrytningen redan under 1700-talet inte alls var organiserad i enlighet med 1649 års bergsordning, utan gruvbrytningen fördelades "mellan bergsmän, järnbruk, ståndspersoner eller den särskilda gruppen gruvbrytare" (s. 80). I Lekebergslagen gällde samma situation, men bergsmännen förlorade hela tiden mark och

hade därmed allt mindre tillgång till egen malm att tillverka tackjärn med. Detta pekar mot en allt aktivare penetration från brukens sida och dessa förstärkte alltså sin ställning i regionen. Dock noterar Karlsson att bruken i norra Lekeberg hade en annan strategi än de i regionens södra del. De förra köpte upp andelar och använde sig sedan av möjligheten att producera i bergsmännens hyttor, men i söder skedde ingen bruksblåsning i bergsmannahyttorna. Sannolikt var man i söder främst intresserad av att tillskansa sig bergsmännens hemman för framtida träkolstillverkning. Författaren hävdar dessutom att brukens penetration i gruvorna var av större betydelse än brukens tillskansande av andelar i bergsmännens hyttor.

I avhandlingens fjärde kapitel undersöks effekterna av denna brukspenetration. Den "övergripande frågan hur bergsmännen i Lekebergslagen påverkades av de tidigare tackjärnsavnamnarnas ökande tillgång till eget tackjärn" (s. 110). Fanns det en alternativ marknad för bergsmännen? Från 1820 kunde tackjärn avyttras på en fri marknad, men denna nyvunna frihet innebar samtidigt att bruken också kunde välja vem man köpte tackjärn från. I Lekebergslagen kom detta att innebära att bruken kom att utnyttja allt färre leverantörer, man köpte inte längre tackjärn från bergsmännen utan i stället från en mindre grupp av bergssexmän eller bruksinspektorer. Detta innebar inte att bergsmännen slutade blåsa i hyttorna. Försäljningen skedde dock till dessa bergssexmän eller bruksinspektorer, som kom att agera som mellanhänder mellan bergsmännen och bruken. Dessa kom även att benämnas tackjärnspatroner. En av dessa var Johan Wikander, som från 1830 förmedlade bergsmännens tackjärn till Svartå och Hasselfors bruk. När bruken efter 1850 hade byggt upp egna hyttor förmedlade Wikander i stället bergsmännens tackjärn till bruk i Västergötland.

I kapitel fem tar författaren steget från en diskussion om varumarknaden till en analys av bergsmännens kapitaltillförsel. Detta sker i anslutning till teoribildningen om proto-industrialisering. Forskningen har tidigare hävdat att det traditionella bergsmannaförlaget förlorade sin ställning som den bergsbrukande allmogens främsta form av kapitaltillförsel redan under 1700-talet och att dessa därigenom erhöll en friare ställning gentemot bruken. Författaren ifrågasätter detta, återigen med Wikander som ett tydligt exempel. Denne hade byggt upp sin ställning i regionen, till en början som syssloman vid Hässelkulla gruvor och sedan som förmedlare av spannmål, brännvin och andra varor. Han tillhandahöll även malm för försäljning och förlade även bergsmän med kontanta medel samt betalade deras skatter. I motprestation erhöll Wikander tackjärn som han alltså sedan sålde. Enligt Karlsson är han "att betrakta som en länk i en lång förlags- eller kreditkedja" (s. 147), och han ställer sig sedan frågan hur unikt detta mönster var i Bergslagen som helhet. Svaret han ger är att "Lekebergslagen synes alltså inte ha

varit något unikum" (s. 154). Denna form av kreditgivning, av författaren benämnd som "malmjärnsystem", har sin upprinnelse i den differentieringsprocess som skedde i regionen och som hade gjort vissa bergsmän rikare än sina grannar. Avslutningsvis hävdar författaren, helt riktigt, att "[f]örekomsten av dessa malmförlag är ett av studiens intressantaste resultat. Ett sådant förlagssystem har [...] inte tidigare uppmärksamrats" (s. 173).

Analysen av kapitalmarknaden fortsätter i kapitel 6, och återigen står Johan Wikander i förgrunden. Utgångspunkten är dock bergsmännens skuldsättning, vilken sedan sätts i relation till jordbrukets utveckling samt hyttornas bristfälliga tekniska standard. Wikander fungerade som "en typisk sockenbankir" (s. 194), och han förmedlade de krediter som behövdes för att säkerställa behovet av extra volymer av spannmål. I gengäld knöts bergsmännen allt hårdare till Wikander. Från 1840-talet resulterade detta i allt fler exekutiva auktioner, och som ett resultat av detta ser man att Wikanders fastighetsbestånd växte betydligt.

Till viss del kan man hävda att kapitlet fram till det sjätte behandlar olika aspekter av perioden från 1810 och fram till sekelmitten. Det följande kapitlet syftar därefter till att följa bergsmännen fram till den slutliga nedblåsningen av deras hyttor. Emellertid var det inte endast deras anläggningar som lades ned under perioden; under den så kallade bruksdöden upphörde även många bruk med att tillverka järn. År 1860 upphörde dessutom de speciella bergsmansprivilegierna. Trots detta fortsatte blåsningen vid några hyttor fram mot sekelskiftet 1900. Johan Wikander fungerar ånyo som ett exempel på händelseutvecklingen, och den fortsatta differentieringen inom gruppen av bergsmän, när han tog kapital från bergsnäringen och investerade i ett omfattande jordägande. Den andra sidan av denna process är bergsmän som övergick till att framställa allt större mängder träkol eller att försörja sig på att fora för bruken: "Bergsmännens relation till järnproduktionen tycks alltså väsentligen ha förändrats från år 1860" och detta är kopplat till "kolningens och den fria kolhandelns utveckling vid mitten av 1800-talet." (s. 229).

Kapitel sju utgör avhandlingens avslutning och författaren drar där samman sina resultat samtidigt som där även finns en ambition att något lyfta på blicken och generalisera i relation till hela den svenska järnhanteringen. På sidan 243 slås det fast att "[i] denna undersökning har förutsättningarna för den svenska järnhanterings industrialisering studerats. I fokus finns bergsmännen och järnbruken samt den av kronan påbjudna arbetsdelningsrelation mellan dessa aktörer från 1600-talet till en bit in på 1800-talet." Efter 1810 bröts denna struktur gradvis sönder genom bergsmannagruppens differentiering samt brukens penetration. Ett knappt sekel senare var processen fullbordad och ett modernt industrialiserat samhälle hade etablerats.

Denna utveckling skapade män som Johan Wikander men även en växande grupp av jordlösa bergsmän som fick sin försörjning i de moderna stålverken, i skogarna eller som transportarbetare. Detta gjorde att "skaran av egen-
domslösa, det vill säga en potentiell arbetarklass, med tiden blev större i Lekebergslagen." (s. 251).

Linus Karlsson har skrivit en bra avhandling, och för mig, som företrädare för en äldre forskargeneration som ägnat mycket tid åt det äldre svenska bergsbruket, är det glädjande att konstatera att den tar upp frågor som tidigare lämnats obesvarade. Jag tänker då främst på diskussionen om gruvhanteringen och dess nära koppling till bergsmännens situation. Analysen av det så kallade malmjärnssystemet samt förekomsten av tackjärnspatroner är avhandlingens främsta bidrag till vår kunskap om den svenska järnhanteringen. Det finns även anledning att peka på diskussionen om bergsmansförlaget.

Det finns emellertid också kritiska anmärkningar att rikta mot denna avhandling. Till att börja med bör man peka på den något åldersstigna teoretiska diskussionen. Den proto-industriella ansatsen må vara en lämplig början på en undersökning av det tidigmoderna bergsbruket, men visst har det sedan presenterats nyare ansatser och visst kunde man önska sig en mer kritisk inställning till en text som *Arbete, hushåll och region*. Det har trots allt gått nästan 20 år sedan undertecknad skrev den tillsammans med Anders Florén. Ett annat problem som finns i texten är de metodologiska utgångspunkterna. Författaren hävdar att ambitionen är att göra en komparativ mikrohistorisk studie, men sker detta verkligen? Speciellt problematiskt i detta avseende är bristen på diskussion om regionens befolkning. Egentligen erhåller vi endast en presentation av Johan Wikander, men han var knappast representativ för hela gruppen bergsmän i Lekebergslagen. En sista kritisk punkt som bör belysas handlar om avhandlingens kronologiska avgränsningar. Författaren väljer att inleda sin undersökning 1810, med den nya lagstiftningen kring jordägande, men frågan är om detta är en lyckosam utgångspunkt. Man kan hävda att efter detta årtal underlättades brukens övertagande av bergsmännens hemman, men det är samtidigt uppenbart att bergsmännens situation redan tidigare hade genomgått en kraftig förändring. Under 1700-talet minskade antalet hyttor i regionen kraftigt, och visst finns det anledning att anta att även detta hade sin upprinnelse i en differentiering inom bergsmannagruppen samt brukens allt starkare ställning.

Dessa kritiska invändningar till trots finns det anledning att hoppas på att denna empiriskt rika studie kan locka till än mer forskning kring det svenska bergsbrukets utveckling. Det återstår fortfarande många obesvarade frågor, och kan man önska sig en tredje fas i bergsbrukets undersökande!